Matbaada kullanılan hurufatın dizimi zordu ve yazmalarda genel olarak tercih edilen nesta'lik alışkanlığına ters düşmekteydi. Taş basmacılığı ise bu estetik soruna daha iyi cevap verir ve yazma eser zevkini karşılayacak derecede süslemeli eserler basımına imkân sağlar. Dolayısıyla bundan sonra İran'da taş basmacılığı (litografi = çâp-i sengî) revaç bulmuş ve büyük gelişme göstermiştir. Buna ön ayak olan Abbas Mirza 1240 (1824-25) yılında bu sanatı öğrenmesi için Mirza Ca'fer Tebrîzî'yi Moskova'ya gönderdi. Yine onun Tebriz'de kurduğu matbaada ilk basılan kitaplar Mirza Hüseyin hattıyla 1248'de (1832-33) Kur'an ve 1251'de (1835) *Zâdü'l-me'âd* olmuştur. 1259'da (1843) matbaa şahın emriyle Tahran'a taşındı. Burada ilk defa Neşât-i İsfahânî'nin *Gencîne-i Neşâṭ* adlı eseri tabedildi (Tahran 1266). Ardından taş basmacılığı İran'ın çeşitli şehirlerinde hızla yayıldı. 1254'te (1838) Şîraz'da, 1260'ta (1844) İsfahan'da ve daha sonra diğer İran şehirlerinde sengî matbaalar kuruldu. 1256'da (1840) Urumiye'de matbaa açan Amerikalı bir misyonerin burada bastığı ilk kitap Süryânîce bir metin olmuştur. Böylece hareketli hurufatla yapılan baskıya 1855-1873 yıllarında bir müddet ara verildi. Ancak Nâsırüddin Şah 1290'da (1873) son Avrupa seferinden dönerken İstanbul'dan küçük bir harf dizme makinesi ve matbaa satın alarak Tahran'a getirdi. Fazla kullanılmayan bu matbaayı Fransız Baron Louis de Norman tamir edip yayımlama iznini aldığı *La Patrie* adlı gazetesiyle İran'da Latin harfleriyle ilk baskıyı gerçekleştirdi.

Matbaanın İran'a girmesiyle çok sayıda kitap basıldı. 1852'de dârülfünunun açılması bilim ve teknik alanında birçok eserin basılmasına vesile oldu. İran'da ilk resimli taş baskısı, Kaçar Muhammed Şah zamanında 1259'da (1843) Tebriz'de basılan *Leylâ vü Mecnûn*'dur. Böylece 1844-1846 arasında bir düzineye yakın resimli taş baskısı eser yayımlanır. 1264'te (1848) Fuzûlî'nin Türkçe divanı çıkar. Tahran'da basılan ilk resimli kitap 1261 (1845) tarihli, Atâullah b. Hişâm Vâiz-i Herevî'nin *Ravżatü'l-mücâhidîn*'idir. Taş baskısıyla olan ilk kitaplardan Tahran'da basılanlar daha çok Mirza Ca'fer Han'ın *Ḫulâṣa*'sı ve *Câm-ı Cem* gibi askerlik, matematik ve astronomiyle, Tebriz'dekiler ise *Cihânnümâ, Burhân-ı Câmi'* ve Sa'dî'nin *Külliyyât*'ı (1851-1892 arası on beş resimli basım) gibi tarih ve edebiyatla ilgili olanlardı. Ayrıca çeşitli yerlerde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si (1848-1904 arasında resimli beş basım), Nizâmî-i Gencevî'nin *Ḫamse*'si (1847-1910 arasında resimli on baskı), *Binbir Gece Masalları* (1855-1902 arasında resimli yedi baskı) tabedilir. 1856'da *İskendernâme* ve 1875'te *Hamzanâme*'nin ilk baskıları yapılır. Kerbelâ Vak'ası ile ilgili pek çok resimli eser yayımlanır. Matbaanın yaygınlık kazanması gazete ve dergilerin çıkmaya başlamasıyla eş zamanlı olmuştur. Nitekim ilk gazete 1837'de Tahran'da çıkmıştır (bk. **MATBUAT [İran]**).

XIX. yüzyılda Farsça birçok kitap yurt dışında da basıldı. Ancak bu yüzyılın ikinci yarısında yine litografi baskı büyük ölçüde yaygınlık kazandı. Nâsırüddin Şah ve onun kurduğu yayın dairesinin (İdâre-i Rûznâmecât-ı Devletî) başındaki danışmanı Muhammed Hasan Han İ'timadüssaltana'nın çalışmaları İran matbaacılığının yaygınlaşmasını sağlarken bunu XX. yüzyıl başında bir sektör haline getirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Mirza Muhammad Ali Khan Tarbiyat, *The Press and Poetry of Modern Persia* (trc. E. G. Browne), Cambridge 1914; L. Minasion, "Evvelîn-i Çâpḫâne der Îrân", *Mecmû'a-i Maḳālât-ı Pençemîn-i Kongre-i Taḥḳīḳāt-ı Îrân*, İsfahan 1354 hş., I, 241-246; O. P. Shcheglova, *Iranskaya Litografirovannaya Kniga*, Moscow 1979; Yahyâ Âryânpûr, *Ez Ṣabâ tâ Nîmâ*, Tahran 2535 şş., I, 228-234; P. Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", *CHIr.*, VII, 815-820; Hüseyin Mahbûbî Erdekânî, *Târîḫ-i Mü'essesât-ı Temeddünî-yi Cedîd der Îrân*, Tahran 1370 hş., I, 209-222; Bahâr, *Sebkşinâsî*, Tahran 1370 hş., III, 342-343; Seyyid Ferîd Kāsımî, *Râhnümâ-yı Maṭbû'ât-ı Îrân*, Tahran 1372 hş., s. 11-13; Sh. Bâbâzâde, *Târîḫ-i Çâp der Îrân*, Tahran 1378 hş.; H. Golpâyegânî, *Târîḫ-i Çâp ve Çâpḫâne der Îrân*, Tahran 1378 hş.; U. Marzolph, "Persian Illustrated Lithographed Books", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden 2001, s. 18; W. Floor, "Maṭba'a (in Persia)", *EI²* (İng.), VI, 803-804.

RIZA KURTULUŞ

Matbaa Hurufatı. **Harf** kelimesinin çoğulu **hurufun** çoğulu olan **hurûfât**, Osmanlılar'da matbaanın kuruluşundan itibaren "bir metni dizmek için hazırlanan hareket ettirilebilir madenî harfler" anlamında kullanılmıştır. Huruf alfabedeki bütün harfleri, hurufat ise farklı boyut ve şekillerdeki harflerin çokluğunu ifade eder.

Matbaacılığın gelişim sürecinde hurufat yapımı çeşitli aşamalar geçirmekle birlikte genel uygulama şöyledir: Harflerden önce çelik veya bakırdan kalıplar hazırlanır, daha sonra bu kalıpların yardımıyla kurşun, antimon ve kalaydan oluşan ve matbaa metali diye anılan madenî alaşımlar hazırlanarak harflerin dökümü yapılır. Hurufat, belli bir düzene göre değişik sayıda gözü bulunan ve hurufat kasası denilen bir kasaya yerleştirilir. Arap harflerinin kullanıldığı döneme ait hurufat kasalarında 480, Latin harflerinin kullanıldığı dönemde ise 141 veya 118 göz bulunmaktaydı. Hurufatı kasalara yerleştirme tarzı mürettibin çalışma sistemine göre değişiklik göstermektedir. Her harfin birkaç çeşidinin bulunması ve Arap harflerinin başta, ortada ve sonda farklı biçimlerde yazılması hurufat kasasının düzeninin önemini arttırmıştır.

Latin alfabesine göre düzenlenen hurufat kasasının kullanımı daha kolaydır. Baskıya esas olmak üzere elde veya makine ile tertip edilmiş harf, rakam, noktalama gibi her türlü şekli ifade eden hurufat mürettipler tarafından kasadan alınıp yan yana dizilerek satırlar oluşturulur. Satırlar sütun veya sayfalara dönüşüp bağlanır, makineye konulup basılır. Baskı işlemi bittikten sonra hurufat matbaa metali olarak yeni hurufat dökümünde kullanılmak üzere dağıtılır. Font yahut puntolarına göre her harf yahut işaretin standart bir yüksekliği olur, gerek elle dizilen ilk dönemlerde gerekse entertip usulü dizgi makinelerinde hurufatın baskı gören üst yüzeyi aynı hizada tertiplenirdi. Hurufatla baskı işinde kullanılan bütün malzeme punto (yarım milimetreden az bir kalınlık) ve kadrat (on iki puntoluk bir kalınlık) hesabı üzerine yapılır, bu kalınlık harflere göre değişmekle birlikte yüksekliği sabit kalırdı. Harflerin baskı gören yüzeyleri zamanla aşınıp kullanılmaz hale geldiğinden hazırlanan kalıplarda birkaç defa hurufat dökülerek bunlar yedeklenirdi. Özellikle elle hazırlanan hurufat kalıplarından âzami ölçüde istifade etmek için bunların çok dikkatli kullanılması gerekirdi. Harfin kırılması, aşınması ve ezilmesini önlemek amacıyla baskı gören yüzeylerinin sert bir şeye temas etmemesine ve rutubete mâruz kalmamasına özen gösterilirdi. Ahmed Râsim, bu tür hurufatı kullanan mürettiplerin en gencinin altmış yaşında ve cami hatibi, imam veya ulemâdan olduğunu, kasaların önünde oturup gerekli harfleri birbirine atarak çalıştıklarından bunların minder kaplı kürsüde oturduklarını ve iki yanlarının da minder kaplı olduğunu söyler (*Matbûat Hâtıralarından: Muharrir, Şair, Edip*, s. 53).

Türkler'de madenî hurufat kullanımı İbrâhim Müteferrika Matbaası'nda başlamıştır. Madenî harflerle basılan ilk kitap 1 Recep 1141'de (31 Ocak 1729) tamamlanan *Vankulu Lugati*'dir. 31 Ocak 1729'dan 1 Aralık 1928 tarihine kadar iki asır basın-yayın hayatında Arap harfleri kullanılmıştır. İlk hurufatı hazırlatan İbrâhim Müteferrika'nın bu hurufatıyla sağlığında on yedi, kendisinden sonra yedi olmak üzere toplam yirmi dört kitap basılmıştır. Bu sayıya *Vankulu Lugati*'nin ikinci baskısı da dahildir. Hurufatı hazırlayanların hepsi Osmanlı azınlığına mensup sanatkârlardı. Ebüzziyâ Tevfik İbrâhim Müteferrika'nın, harfleri bir hattata yazdırdıktan sonra Zambak adlı Ermeni kuyumcuya çeliklerini hak ve kalıplarını imal ettirdiğini belirtmektedir (*Muharrir*, I/3 [1293], s. 71). Avram Galanti'ye göre İbrâhim Müteferrika Matbaası'nda kullanılan harflerin hakkâki, 1710'da Polonya'dan gelip İstanbul'a yerleşen Jonah ben Yakob Aşkenazi adlı yahudi baskı ustasıdır; harfleri yazan hattatın ise kim olduğu bilinmemektedir. İbrâhim Müteferrika, padişaha sunduğu arz-ı hâlinde Jonah'ın baskı sanatındaki maharetine ve bu konudaki ustalığına yer vermekte, ayrıca matbaasında nesih, ta'lik ve diğer harf nevilerinin kullanılacağını bildirmektedir. Ancak sadece nesih harfler kullanılmış olup bunların en güzel örnekleri *Fenn-i Harb* (1207), *Fenn-i Lağım* (1208) ve *Fenn-i Muhâsara* (1209) adlı kitaplarda görülmektedir. Bu hurufat İbrâhim Müteferrika Matbaası'nda uzun süre kullanıldığı için bozulmuş ve yer yer kırılmaya başlamıştır.

Daha sonra Mühendishâne Matbaası'nda emeği geçen Bogos Araboğlu (Arabyan), hattat Deli Osman Efendi'ye yazdırılan nesih harflerinin on altı puntoluk çelik kalıplarını hazırlamış, bu kalıplardan dökülen hurufat uzun yıllar kullanılmıştır. Ohannes Mühendisyan'ın 1867'de hazırlayıp döktüğü yirmi dört punto ve on altı punto nesih hurufatı 1883'te ortaya çıkınca Araboğlu'nun on altı punto nesih hurufatı battal olmuştur. Âsım Efendi'nin *Kāmus Tercümesi*'nde (1230) kullanılan yeni nesih harflerinin çelik kalıplarını da Bogos Araboğlu hazırlamıştır. Ali Kuşçu'nun *Mir'ât-ı Âlem* (1239) adlı eserinde kullanılan ilk ta'lik hurufat muhtemelen yine Bogos Araboğlu'nun elinden çıkmıştır. Ancak ta'lik hurufatla fazla kitap basılmamış olması bu harflerin pek tutulmadığını göstermektedir.

Genellikle manzum eserlerin dizgisinde kullanılan ta'lik hurufatı Sultan Abdülmecid döneminde yaygınlık kazanmıştır. Kazasker Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin yazdığı ta'lik harflerinin kalıpları Ohannes Mühendisyan tarafından hazırlanıp padişaha sunulmuştur. On sekiz puntoluk bu Türk üslûbu ta'lik hurufatı ilk defa Kasabbaşızâde İbrâhim Efendi'nin *Risâle-i İ'tiḳādiyye* (1258'de [1842] iki defa) ve Ali Behcet Efendi'nin *Risâle-i Ubeydiyye-i Nakşibendiyye* (1260/1844) adlı kitaplarında kullanılmıştır.

Mühendisyan bir süre sonra Râcih Efendi'nin yazdığı, daha çok İran üslûbuna yakın yirmi dört puntoluk ta'lik harflerinin çelik kalıplarını hazırlamış, bu hurufatla *Hilye-i Hâkānî* (1264/1848) ve Ahmed Şâkir Paşa'nın *Ravz-ı Verd* (1269/1853) adlı eserleri basılmıştır. *Hilye-i Hâkānî*'nin uzunca hâtimesinden anlaşıldığına göre yeniliklerden hoşlanan Sultan Abdülmecid, Devlet Matbaası'nda ta'lik harflerinin tekrar yazdırılıp dökülmesini istediğinde kendisine örnek olarak iki mısra gösterilmiştir. Buna uygun biçimde hazırlanan ve dökülen harflerin kesilme ve bitişme (ligatür) yerlerinin de tecrübesi için kırk-elli sayfalık bir yazının tertibi ve bu maksatla bir eserin seçilmesi istenince bunun *Hilye-i Hâkānî* olmasına karar verilmiş, Mehmed Said'in nezaretinde metnini Râcih Efendi, İmâd'ın yazı albümlerindekine benzeyen ta'lik hattıyla yazmıştır. *Hilye-i Hâkānî*'nin hâtimesi, padişahın bundan böyle ta'lik harfleriyle her çeşit kitabın ve divanların basılmasını istediğini belirten ifade ile sona ermektedir (Derman, s. 101). *Hilye-i Hâkānî*'nin beş değişik deneme baskısı tesbit edilmiş-

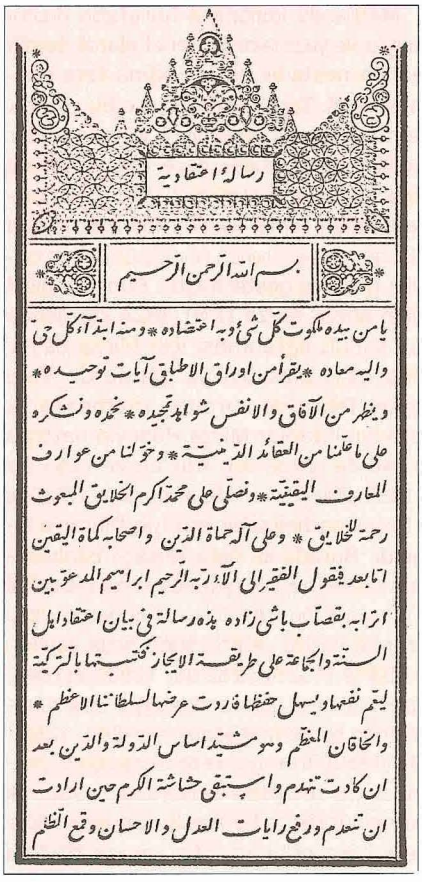
رسالۂ اعتقادیہ
بسم الله الرحمن الرحيم
يا من بيده ملكوت كل شئ وبه اعتضاده * ومنه ابتداء كل حي
واليه معاده * يقرأ من اوراق الاطباق آيات توحيده *
وينظر من الآفاق والانفس شواهد تمجيده * نحمده ونشكره
على ما علمنا من العقائد الدينية * وخولنا من عوارف
المعارف اليقينية * ونصلي على محمد اكرم الخلايق المبعوث
رحمة للخلايق * وعلى آله حماة الدين واصحابه كماة اليقين
اما بعد فيقول الفقير الى الآء ربه الرحيم ابراهيم المدعو بين
اترابه بقصاب باشي زاده هذه رسالة في بيان اعتقاد اهل
السنة والجماعة على طريقة الايجاز فكتبتها بالتركية
ليتم نفعها ويسهل حفظها فاردت عرضها لسلطاننا الاعظم *
والخاقان المعظم وهو مشيد اساس الدولة والدين بعد
ان كادت تهدم واسبقى حشاشة الكرم حين ارادت
ان تنعدم ورفع رايات العدل والاحسان وقمع الظلم

Kazasker Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi hattı ta'lik Ohannes Mühendisyan hurufatıyla basılan bir sayfa

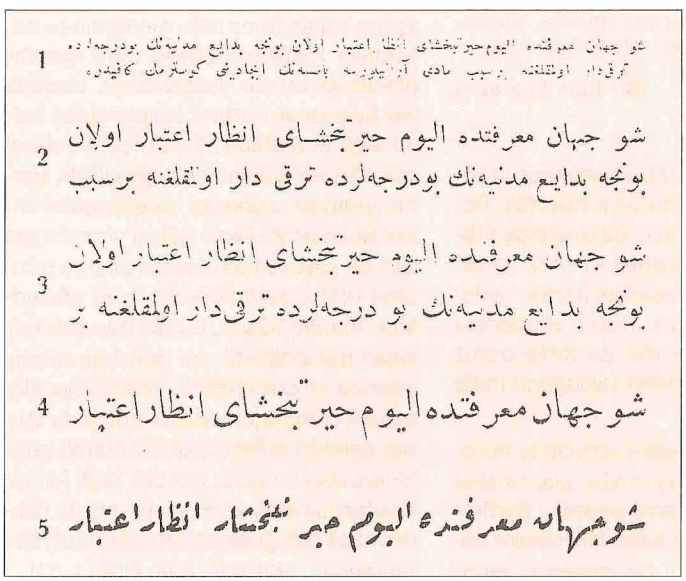

Ohannes Mühendisyan'ın değişik puntolarda nesih (1, 2, 3, 4) ve rik'a (5) hurufatı örnekleri

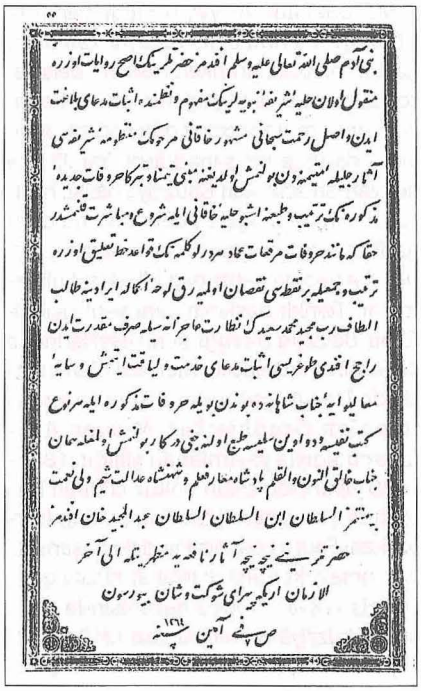

Hilye-i Hâkânî adlı eserde Râcih Efendi hattı ta'lik Mühendisyan hurufatıyla basılan bir sayfa

tir (Birnbaum, s. 448). Eserin ayrıca padişaha sunulmak üzere pembe, sarı renkli mat kâğıtlara altın yaldızla basılmış nüshaları da vardır (İÜ Ktp., nr. 81940-81941). Ancak on sekiz ve yirmi dört puntoluk ta'lik hurufatının kullanılması hayli güç olduğundan pek fazla rağbet görmemiş ve Matbaa-i Âmire'de yıllarca metrûk halde kalmıştır. Ahmed Midhat Efendi matbaa müdürlüğü sırasında bu harflerin kullanılır hale getirilmesini istemiştir. Haçik Kevorkyan yirmi dört punto ta'lik hurufatının parçalarını 2200'den 1600 parçaya indirmiştir.

Ohannes Mühendisyan, Kazasker Mustafa İzzet Efendi hattıyla yirmi dört punto nesih harfleriyle hazırladığı arz-ı hâlini 23 Nisan 1867'de Sultan Abdülaziz'e sunmuş, bunu aynı puntoyla dizilen Saffet'in bir şiiri izlemiştir (TSMK, Hazine, nr. 2363). Ohannes Mühendisyan ayrıca on altı ve altı punto nesihle yirmi dört punto harekeli nesih yanında rik'a hurufatının kalıplarını da imal etmiş, yirmi dört punto rik'a hariç diğerlerinin basılı birer örneğini bir albüm halinde II. Abdülhamid'e sunmuştur (İÜ Ktp., Müze, nr. 90025). Mühendisyan'ın elinden çıkan hurufat altı, on altı, yirmi dört punto nesih; yirmi dört punto rik'a; on sekiz, yirmi dört punto ta'lik ve yirmi dört punto harekeli nesihtir.

Son dönem hurufat yapımcısı ve dökümcüsü Haçik Kevorkyan'ın da bu sahadaki hizmetleri büyüktür. Bogos Araboğlu'nun torunu Harutyun Araboğlu tarafından hakkâk İstavraki'ye on iki puntoluk nesih hurufatı hazırlatılmışsa da bunlar Mühendisyan'ın on altı puntoluk hurufatı yanında oldukça çirkin göründüğünden Haçik Kevorkyan on iki puntoluk yeni bir nesih hurufatı hazırlamış, bu hurufat 1928'e kadar kullanılmıştır. Haçik Kevorkyan, dizgi işlerinde kullanılan nesih hurufatı yetersiz kalmaya başlayınca Mekteb-i Sultânî hat muallimi Mehmed İzzet Efendi'ye rik'a harflerini yazdırıp on sekiz punto üzerinden kalıplarını hazırlamış, *İkdam* gazetesi sahibi Ahmed Cevdet Bey'in isteğiyle matbaalarda pek bulunmayan siyah (kalın) hurufatın kalıplarını yapmış, ayrıca 1909-1924 yılları arasında on iki, on altı, yirmi dört ve kırk sekiz puntoluk kûfî hurufatını hazırlamıştır. Yirmi dört puntoluk kûfî hurufatının yazıları ise Pulcu Ahmed Bey'in elinden çıkmıştır. Kırk sekiz puntoluk kûfî hurufatı için Halil Nihat (Boztepe), "Duyup üstâd Râsim'den dedim târîh / Dizildi hatt-ı kûfî kırk sekiz punto" tarihini düşürmüştür.

Haçik Kevorkyan on iki, on dört ve otuz altı punto nesih; on altı, yirmi dört punto siyah; on sekiz, otuz altı punto rik'a; on sekiz punto harekeli nesih; on iki, on altı, yirmi dört ve kırk sekiz punto kûfî olmak üzere on iki değişik hurufatın çelik ve bakır kalıplarını hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Toderini, *İbrahim Müteferrika Matbaası ve Türk Matbaacılığı* (trc. Rikkat Kunt, haz. Şevket Rado), İstanbul 1990, s. 24; Necib Âsım, *Kitab*, İstanbul 1311; Teotik Labcinciyan, *Dib u Dar*, İstanbul 1912; Ahmed Râsim, *Matbûat Hâtıralarından: Muharrir, Şair, Edib*, İstanbul 1924, s. 52-55; a.mlf., "Hatt-ı Kûfî: Haçik Keğorkyan", *İkdam*, İstanbul 18 Ağustos 1922; a.mlf., "Yeni Yirmi Dört Punto Kûfî Yazı", *a.e.*, 13 Ağustos 1924; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı I*, İstanbul 1939; A. Galante, *Histoire des juifs de Turquie*, Istanbul 1942, II, 87, 90; Şefik Ergürbüz, *Matbaacılık Lûgatı*, İzmit 1944, s. 8-9, 37, 47-48, 50, 62, 93; Kamil Erçin, *Matbaacılık Bilgileri I*, İstanbul 1944, s. 9-10; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959, s. 34-35; *The Hebrew Book. An Historical Survey* (haz. R. Posner – I. Ta-Shema), Jerusalem 1975; M. Uğur Derman, "Yazı San'atının Eski Matbaacılığımıza Akisleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği. Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı. 10-11 Aralık 1979, Ankara, Bildiriler*, Ankara 1980, s. 97-113; E. Birnbaum, "An Ottoman Printing Puzzle: The Hilye-i Khaqani of 1264/1848", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, Princeton 1989, s. 433-450; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi: 1776-1826*, İstanbul 1995, s. 321-325; Ziyad Ebüzziya, *Şinasi* (haz. Hüseyin Çelik), İstanbul 1997, s. 184-189, 292-295; Ebüzziya Tevfik, "İhtirâât-ı Bedîa: Tıbâat", *Muharrir*, I/3, İstanbul 1293, s. 70-74; B. A. Mystakidis, "Hükûmet-i Osmâniyye Tarafından İlk Tesis Olunan Matbaa ve Bunun Neşriyatı", *TOEM*, I/5 (1910), s. 322-328; Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *TT*, XV/86 (1991), s. 48-56.

TURGUT KUT

MATBAA-i ÂMİRE

(bk. DÂRÜTTIBÂA).

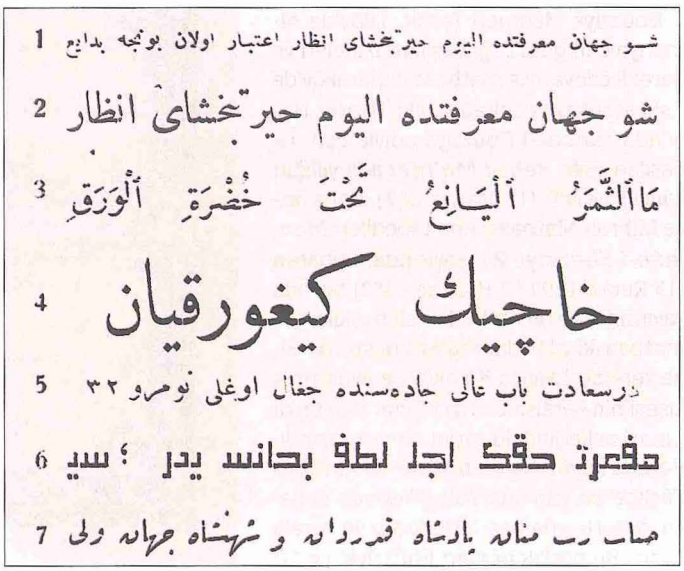

Haçik Kevorkyan'ın değişik puntolarda nesih (1, 2, 4, 5) harekeli (3) kûfî (6) ve rik'a (7) hurufatı örnekleri